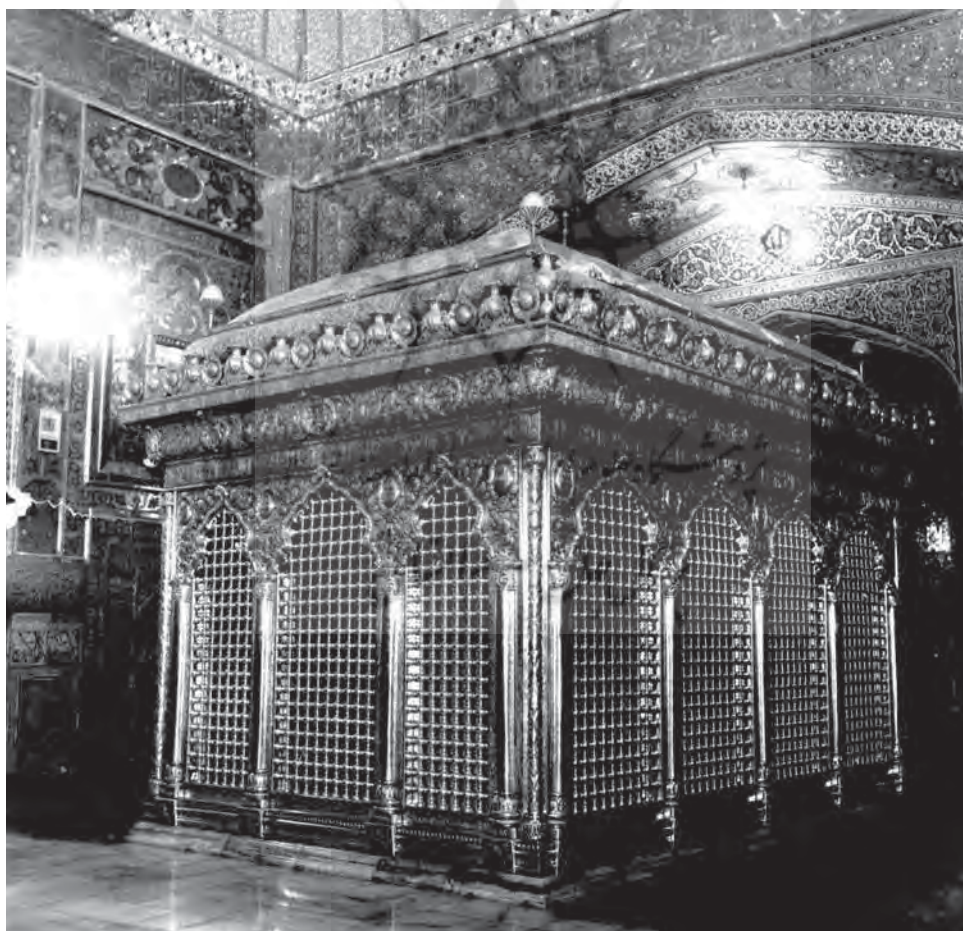

کتیبه‌های ضریح شیر و شکر امام
رضاع(ع) از منظر مبنای اعتقادی شیعه

نمای دو بعدی ضریح شیر و شکر
امام رضاع(ع)، مأخذ: مدیریت اسناد
و مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان
قدس رضوی، شماره سند ۲۴۶۶۳

کتیبه‌های ضریح شیر و شکر امام رضا (ع) از منظر مبانی اعتقادی شیعه*

اسراء صالحی** ابوالقاسم دادور*** مهدی مکی‌نژاد****

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۳/۲۰

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۵/۲/۱۳

چکیده

ضریح سازه‌ای منحصرأ شيعی است که تزئینات و کتیبه‌های نقش‌بسته بر آن با تأمل و دقت خاصی از منظر عقاید شیعه انتخاب می‌شود. ضریح شیر و شکر چهارمین ضریح قرار گرفته بر مضع شریف امام رضا (ع) بوده است که در نیمه شعبان سال ۱۳۷۹ ه.ق. در محل قبر نصب شده است. طراحی این ضریح توسط استاد محمدتقی ذوفن صورت گرفته و ناظر ساخت و پژوهشگر انتخاب کتیبه‌های ضریح مرحوم ابوالحسن حافظیان بوده است. کتیبه‌های این ضریح شامل سوره یس، سوره انسان، اسماء الهی، احادیثی در شأن امام رضا (ع) و اسماء چهارده معصوم (ع) است که اکثراً به خط زیبای ثلث کتابت شده است. به علت مرمت‌های صورت گرفته بر این ضریح، در کتیبه‌های آن تغییراتی ایجاد شده به صورتی که تعدادی از این کتیبه‌ها با نقوش اسلیمی فلزی تعویض شده است و تعدادی از اسماء الهی از قسمت تاج ضریح برداشته شده اما دیگر کتیبه‌ها کمتر دستخوش تغییرات بوده است. این مقاله سعی بر آن دارد تا کتیبه‌های ضریح شیر و شکر به تفصیل معرفی گردد و با توجه به مرمت‌های انجام شده تغییرات ذکر شود. سؤال پژوهش این است که آیا انتخاب کتیبه‌های ضریح اعم از آیات، اسماء الهی و احادیث با توجه به اعتقادات شیعه و شأن امام رضا (ع) دلایل خاصی داشته است؟ این مطالعه به روش توصیفی تحلیلی انجام شده است و جمع‌آوری اطلاعات و تصاویر به صورت میدانی و کتابخانه‌ای بوده است. در نتیجه این مطالعه روشن گردید که متن کتیبه‌های انتخاب شده برای کتابت بر ضریح با علم به باطن آیات و احادیث همراه است و زائر در هنگام زیارت هم از نظر معنوی و هم از نظر بصری با ضریح و علی‌الخصوص ولی مدفون ارتباط برقرار می‌سازد.

واژگان کلیدی

کتیبه، ضریح امام رضا (ع)، شیر و شکر، ثلث، ابوالحسن حافظیان، محمدتقی ذوفن، هنر شیعی.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان «پژوهشی بر ضریح‌های امام رضا (ع) در موزه آستان قدس رضوی از منظر طرح، نقش، کتیبه و مفاهیم آن» در دانشکده معماری و هنر دانشگاه کاشان است.

** دانش‌آموخته مقطع کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه کاشان، شهرکاشان، استان اصفهان. (مسئول مکاتبات)

Email: asra.salehi@yahoo.com

Email: ghadadvar@yahoo.com

Email: makinejadm@gmail.com

*** استاد دانشکده هنر دانشگاه الزهراء، دانشگاه الزهراء (س)، شهر تهران، استان تهران.

*** استادیار عضو هیئت علمی فرهنگستان هنر، شهر تهران، استان تهران.

مقدمه

تغییر شکل صندوق قبر به ساختاری فلزی به نام ضریح تحول چشمگیری بوده است. اولین نمونه‌های ضریح‌های ایجادشده از جنس چوب بوده است اما در ایران این ساختار چوبی خیلی زود به ساختاری فلزی تبدیل می‌شود. در ابتدایی‌ترین ضریح‌های فلزی با عدم وجود هنر زیباسازی ضریح روبرو می‌باشیم اما به تدریج این فرم کاملاً از لحاظ ظاهری تغییر کرده است و از فرم ساده فلزی به ساختاری با انواع تزئین و کتیبه به‌همراه ایدئولوژی اسلامی تبدیل می‌شود. اوج رشد هنر ضریح‌سازی در میان ضریح‌های امام رضا (ع)، در ضریح چهارم امام رضا (ع) (ضریح شیر و شکر) دیده می‌شود که در حوزه‌های مختلف هنر اسلامی، علوم اسلامی و مهندسی ساخت ضریح قابل بررسی و تحلیل است. تزئینات و کتیبه‌های به‌کاررفته در آن برگرفته از انواع هنر فلزی، چوبی و در بعضی موارد هنر شیشه است و آیات و احادیث به‌کاررفته بر ضریح نشان از استفاده علوم اسلامی دارد. ضریح چهارم دارای تمامی این موارد است و از نظر اجزای تشکیل‌دهنده ضریح‌های هم‌دوره ساخته‌شده با این ضریح کامل و تمام است که در ادامه بحث به آن پرداخته خواهد شد. هدف از این مطالعه بررسی کتیبه‌های ضریح شیر و شکر در قبل و بعد از مرمت ضریح و بررسی معانی و مفاهیم آیات و احادیث قرار گرفته بر ضریح شیر و شکر و ارتباط آن با شأن امام رضا (ع) است که با توجه به مطالعات انجام شده به این مهم دست یافته شد که در مورد تزئینات و کتیبه‌های ضریح‌های امام رضا (ع) پژوهش‌های متمرکزی صورت نگرفته است. در این پژوهش سعی بر آن می‌شود تا مختصراً ضریح شیر و شکر امام رضا (ع) معرفی گردد، و بررسی شود کتیبه‌های آن که زیر نظر مرحوم سید ابوالحسن حافظیان انتخاب و برگزیده شده است، آیا از منظر مبانی اعتقادی شیعه ارتباطی با شأن امام رضا (ع) دارد؟ انتخاب اسماء الهی بر ضریح شیر و شکر بنا بر چه نظمی بوده است؟

روش تحقیق

این مقاله به‌صورت توصیفی تحلیلی بوده و جمع‌آوری اطلاعات و تصاویر به‌صورت میدانی و کتابخانه‌ای بوده است و پژوهشگران با بازدید از ضریح‌های امام رضا (ع) و مطالعه اسناد و کتاب‌های موزه آستان قدس رضوی با توجه به تفسیر و شأن آیات قرآن این مطالعه را انجام داده‌اند.

پیشینه پژوهش

طی مطالعات و بررسی‌های نگارندگان مکتوباتی در مورد تاریخ ضریح و صندوق چوبی حاصل شده است. محمد

۱. مصریان معتقدند که حضرت زینب سلام‌الله علیها او را در مصر زندگی کرده و در همانجا نیز از نیارفته و به خاک سپرده شده است.

ضریح اول

ضریح دوم

ضریح سوم

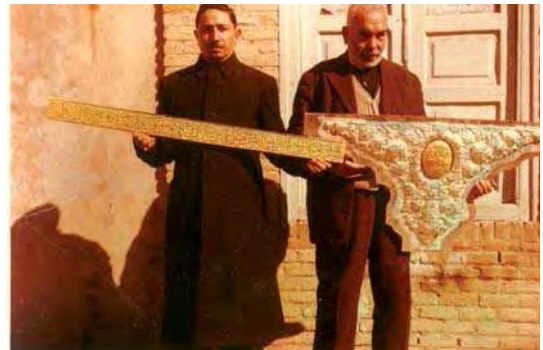
تصویر ۱. قسمت‌هایی از ضریح‌های امام رضا (ع). مأخذ: موزه آستان قدس رضوی

مهران در مقاله‌ای به معرفی ضریح حضرت معصومه (س) پرداخته است (مهران، ۱۳۵۱). همچنین دو مقاله در مورد تاریخچه ضریح امام رضا (ع) منتشر شده است که به بیان تاریخ و معرفی ضریح‌های مقبره آن حضرت پرداخته است (اداره کل روابط عمومی آستان قدس رضوی ۱۳۷۹؛ قصابیان ۱۳۷۹). در مقاله دیگری نیز آقای علی احمد شلبی به بیان کیفیت ضریح و مسجد حضرت زینب (س) در مصر پرداخته است (شلبی، ۱۴۰۹ ق). همچنین پایان‌نامه خانم مژگان خیراللهی (۱۳۸۸)، پایان‌نامه خانم هاجر بهارلویی (۱۳۸۸) و نیز پایان‌نامه خانم الهام

گرفته است که طبق منابع مکتوب و اسناد احتمال می‌رود پنج عدد باشند. آثاری از چهار ضریح در موزه آستان قدس رضوی موجود است و ضریح پنجم که معروف به ضریح آفتاب است و طراحی آن توسط استاد فرشچیان انجام شده است در حال حاضر بر روی صندوق قبر شریف در محل زیارتگاه آن حضرت قرار دارد. ضریح اول که ضریحی از جنس چوب بوده است جز کتیبه‌های طلایی از آن چیزی باقی نمانده است. ضریح دوم، معروف به ضریح جواهرنشان، دارای کتیبه تاریخی و خالی از نقوش تزئینی است، اما بر تمامی گوی‌های آن یک نگین زمرود و چهار نگین یاقوت جای گرفته است. در مورد ضریح سوم که مربوط به دوره قاجار است اختلاف نظرهای زیادی وجود دارد زیرا احتمال می‌رود این ضریح در دوره صفویه ساخته شده و در دوره قاجار بر قبر شریف حضرت نصب شده باشد؛ این ضریح دارای کتیبه آیه الکرسی است و بر روی لاله‌های بالای ضریح اسماء الهی کتابت شده است (تصویر ۱). اما ضریح چهارم که به ضریح طلا و نقره (شیر و شکر) معروف است دارای چهارده پنجره، انواع کتیبه به خط ثلث از سوره‌های مختلف قرآن، تزئینات متفاوت و ساختاری خاص نسبت به ضریح‌های قبلی است، که این امر خود گامی نو را در ساخت ضریح ایجاد نموده و روند ساخت ضریح را با تحول مواجه کرده است (تصویر ۴) که در ادامه کتیبه‌های آن نسبت به مبانی اعتقادی شیعه که برگرفته از آیه ۳۳ سوره احزاب و دو حدیث برجسته اسلام، حدیث ثقلین و حدیث جابر است مورد بررسی و مطالعه قرار می‌گیرد.

معرفی ضریح شیر و شکر

ضریح شیر و شکر چهارمین ضریح قرار گرفته بر روی مضجع شریف امام رضا (ع) بوده است. به علت استفاده از طلا و نقره بر روی پوشش فلزی آن به ضریح شیر و شکر برگرفته از کلمه طلا و نقره معروف است. در منابع مکتوب آورده‌اند: «طی قراردادی که میان نایب التولیه وقت و آقایان سید ابوالحسن حافظیان و حاج محمدتقی ذوفن در ۱۷ تیرماه ۱۳۳۶ منعقد گردید پس از تصویب نقشه جامع ضریح، کار شروع شد و در تاریخ ۲۵ دی ماه ۱۳۳۸ ه. ش. ۱۷ رجب ۱۳۷۹ ق کار ساخت ضریح به پایان رسید» (قصابیان، ۱۳۷۹: ۲۴۵؛ مهران، ۱۳۳۹: ۴). «استاد ذوفن که به عنوان طرف قرار داد ساخت ضریح شیر و شکر محسوب می‌شد، دست به کار شد و با سفری که به عراق داشت از بقاع متبرکه این کشور و عتبات عالیات و مشاهد مشرفه این کشور بازدید نمود و موفق شد حاصل این بازدیدها را به صورت طرحی مدون برای ساخت ضریح جدید ارائه نماید. همین طرح مبنای نقشه جدید ضریح شیر و شکر قرار گرفت» (خومحمدی خیر آبادی و خیر آبادی، ۱۳۹۰: ۶۵؛ تصویر ۲).

تصویر ۲. سمت راست استاد محمدتقی ذوفن طراح و سازنده ضریح و سمت چپ اکبر حافظیان معاون اداره خزانه آستان قدس، مأخذ: مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، شماره سند ۲۹۶۹۰

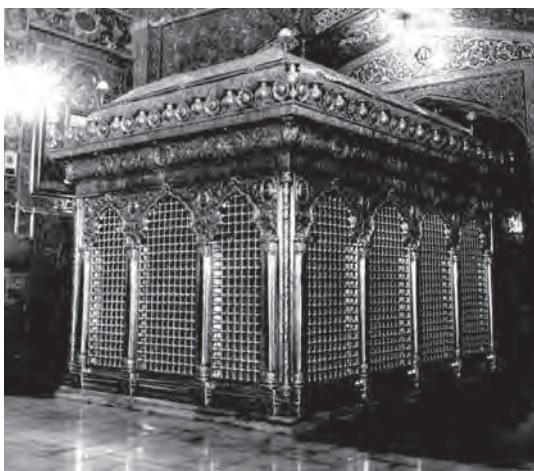
تصویر ۳. مرحوم ابوالحسن حافظیان ناظر ساخت و پژوهشگر کتیبه‌های ضریح شیر و شکر، مأخذ: همان، شماره سند ۲۹۶۷۸

جباریان (۱۳۸۹) که هر سه در حوزه صندوق قبر و آثار چوبی همچون ضریح بوده است. پایان‌نامه‌هایی با عنوان‌های (بررسی طرح و نقوش تزئینات (فلزی) ضریح حضرت عباس (ع)، (۱۳۹۰)) و (پژوهشی بر ضریح‌های امام رضا (ع) در موزه آستان قدس رضوی از منظر طرح، نقش، کتیبه و مفاهیم آن، (۱۳۹۲)) و مقاله‌هایی تحت عنوان‌های «کتیبه‌های ضریح حضرت عباس (ع)»؛ «بررسی تطبیقی آیات با مبانی اعتقادی شیعه» (۱۳۹۲) و «بررسی و شناخت ساختار ضریح با تأکید بر تاریخ و چگونگی ساخت ضریح کنونی حضرت عباس (ع)» (۱۳۹۴) که مطالعاتی متمرکز بر ساخت ضریح و بررسی اجزا و کتیبه‌های ضریح است توسط خانم اسراء صالحی نویسنده مسئول این مقاله انجام شده است.

ضریح‌های قرار گرفته بر قبر امام رضا (ع) تا به امروز، بر مزار امام رضا (ع) تعدادی ضریح قرار

تصویر ۵. پلان ضریح امام رضا (ع)، مأخذ: نگارندگان.

بنا بر اسناد مکتوب آورده شده است که: «ضریح جدید (تصویر ۴) از چهارده دهانه تشکیل شده به نام چهارده معصوم که بالای سر و پایین پای مبارک هریک سه دهان و پیش رو و پشت سر مبارک هر یک چهار دهانه دارد، ارتفاع ضریح از کف حرم سه متر و شصت سانتیمتر و با رعایت ۳۰ سانتیمتر قدامی سنگ مجموعاً از کف حرم سه متر و نود سانتیمتر است و قد ضریح (طول آن) در پیش روی و پشت سر چهار متر و پنج سانتیمتر و عرض ضریح بالای سرو پایین پا سه متر و شش سانتی متر است. وزن ضریح حدود هفت تن است» (مهران، ۱۳۳۹: ۹؛ قصابیان، ۱۳۷۹: ۲۴۶). «لبه بالای ضریح در چهار سمت ۴۴ گلدان طلا و ۴۴ ترنج طلا نصب شده بر بدنه آن در چهار سمت ۱۸ ترنج طلا با اسما و کلمات طیبات و صلوات به خط زرین به قلم احمد زنجانی نوشته شده است. قسمت بالای دهانه‌ها تا سقف ضریح مطهر با گل و برگ و قطار بندی از جنس طلا و نقره و مینا تزیین شده است. شاسی و سقف ضریح آهنی است و قسمت بالای و پایین آهن‌ها به وسیله چوب چناری بسیار مرغوب دو قابه شده است. گوی و ماسوره‌های ضریح توپر و از جنس نقره با عیار ۹۰ در صد می‌باشد و جنس روکشها تماماً طلا و نقره و میناست» (قصابیان، ۱۳۷۹:

تصویر ۴. نمای دو بعدی ضریح شیر و شکر امام رضا(ع)، در این تصویر گلدان و تاج بر بالای ضریح مشاهده می‌شود که در مرمت انجام بر ضریح گلدانها و تاجها برداشته شده و به جای آنها اسلیمی‌هایی مزین به نام الله نصب شده است. مأخذ: مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، شماره سند ۲۴۶۶۳:

استاد حافظیان از محترمین مشهد مقدس بودند و سالها در هند و پاکستان اقامت داشتند. «مرحوم حافظیان از فضلاء معروف خراسان بودند و سالیان متعددی در هندوستان در کوه‌های کشمیر و سرچشمه‌های رود گنگ که در نزدیک هندوها مقدس است به ریاضت و تهذیب نفس اشتغال داشتند، او آیات قرآن مجید را با اسماء الحسنی براساس نظریاتی که داشت حروف را با عدد محاسبه و جمع می‌کرد و از آن نتیجه می‌گرفت. . . ایشان در این ضریح مقدس آیات و روایات نامهای خداوند را طبق ذوق خودش آورده و آنها را با هدف و مقصود خاصی در ضریح نوشته است» (عطاردی، ۱۳۷۱: ۸۴؛ تصویر ۳).

تصویر ۷. الف، سقف ضریح امام رضا از داخل و از جنس چوب که تغییری نکرده است. مأخذ: مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی به شماره سند ۲۹۷۳۵

تصویر ۶. مشخصات ضریح شیر و شکر، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۷. ب، سقف ضریح شیر و شکر از داخل که دارای چندین کتیبه است. مأخذ: موزه آستان قدس رضوی.

تصویر ۸. ترکیب بندی و چیدمان اسماء الهی در کنار یکدیگر، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۹. نمونه‌ای از کتیبه خط ثلث با متن (الصادق) کتابت شده در سقف ضریح شیر و شکر، مأخذ: موزه آستان قدس رضوی.

لازم به ذکر است که این کتیبه‌ها می‌تواند داخل ضریح نیز قرار گیرند. سقف ضریح شیر و شکر از داخل از جنس چوب است که دارای ابیات شعر در شان امام رضا (ع)، اشعار دعائی به کمک کنندگان و دو بیت شعر که به آب طلا نوشته که در مصرع دوم هر بیت آن، مقصود خود را به عدد بیان نموده است.

۲۴۶؛ خومحمدی خیر آبادی و خیر آبادی، ۱۳۹۰: ۶۷-۶۸). این توصیفی است که از ضریح در منابع مکتوب ذکر شده است اما امروزه با تعویض قطعات و مرمت آنها تغییرات زیادی در آن صورت گرفته است.

این ضریح که ساختاری به شکل مکعب مستطیل دارد دارای چهارده پنجره است که هر پنجره آن به نیت یکی از چهارده معصوم (ع) نام گذاری شده است به صورتی که نام هر معصوم بر بالای پنجره در قابی طلایی که اطرافش را ردیفی نگین فیروزه پر کرده قرار دارد (تصویر ۱۴). اولین پنجره آن که به نام حضرت محمد (ص) است در قسمت پایین پای حضرت رو به قبله قرار گرفته که درب ورود و خروج به ضریح (که به صورت کشویی تعبیه شده بود) نیز از همین پنجره بوده است.

اجزای تشکیل دهنده ضریح شیر و شکر

این ضریح که دارای نقوشی زیبا به همراه کتیبه‌های متنوع است از تمامی اجزاء ضریح مانند: سقف، تاج، پیشانی، کتیبه‌ها، پنجره به همراه لچکی‌ها، ستون و پایه ستون بهره برده است (تصویر ۶). ضریح، دارای دو ردیف کتیبه سوره‌های قرآنی به همراه قاب‌های بیضی شکلی است که مزین به احادیثی در شأن زیارت امام رضا (ع) است. البته در داخل سقف ضریح کتیبه‌های قرآنی به همراه اسماء الهی آورده شده است که نوع ترکیب بندی آنها جالب توجه است. قسمت‌هایی که دارای کتیبه است و به آن در این پژوهش به آن پرداخته شده است شامل: کتیبه داخل سقف ضریح، تاج ضریح، کتیبه ردیف اول ضریح، پیشانی ضریح، کتیبه ردیف دوم ضریح، کتیبه قاب‌های بیضی شکل ضریح است.

کتیبه‌های داخل سقف ضریح

آنچه به خط جلی نسخ یا نستعلیق و یا به خط طغرا و یا به خط کوفی بر دور دیوار مساجد و مقابر و اماکن متبرکه یا سر در دروازه امرا و بزرگان نویسند و یا نقش کنند یا نوشته‌ای که حاشیه‌مانند دور سر در عمارت و بر بدنه دیوار مسجد و مقبره و بقعه و تخت و کرسی و در و نیز بر کرانه پارچه سفره و بیرق و جامه و زین پوش و جلیل اسب و پوشش تکیه‌ها و غیره باشد نویسند (تارنمای لغتنامه دهخدا ذیل کلمه کتیبه). کتیبه‌ها اکثراً توسط استادان برجسته خوشنویسی کتابت می‌شود این کتیبه‌ها می‌تواند به انواع خطوط اسلامی نگاشته شود اما برجسته‌ترین آنها که بیشتر مورد استفاده است خطوطی مانند: نسخ، ثلث و نستعلیق. کتیبه ضریح‌ها آن دسته از کتیبه‌ها است که بر بالای ضریح و یا بر روی درب ورودی ضریح نقش می‌بندد. کتیبه‌ها به دلیل اینکه در اکثر مواقع مملو از آیات قرآن می‌باشند همیشه در نقاط بالا و دور از دست قرار می‌گیرد تا دست بدون وضو با آن تماس نداشته باشد (صالحی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۰۰).

۱. بر اساس آیات ۷۷ تا ۷۹ سوره مبارکه الواقعة مس بدون وضوی قرآن کریم حرام است.

تصویر ۱۰. کتیبه مادر و فرزند سقف ضریح شیر و شکر که متن آن آیه ۳۵ سوره نور است. مأخذ: نگارندگان.

ها تفی وصف این ضریح بگفت
عجر الصانعون عن صفتک
بهر تاریخ در معنی سفت
ماعر فناک حق معرفتک

در مصرع دوم بیت اول به حروف ابجد، عدد ۱۰۸۸ نهفته است که با عدد «لعنة الله على المنافقين (۱۰۸۸) یکی است و مصرع دوم بیت دوم با تاریخ نصب ضریح به قمری و برداشتن ضریح از محل صندوق قبر به شمسی (۱۳۷۹) برابری می‌کند و به صورت: سنه غ ش ع ط (۱۳۷۹) (غ = ۱۰۰۰، ش = ۲۰۰، ع = ۷۰، ط = ۹) هجری است که با جمع بستن این اعداد عدد ۱۳۷۹ به دست می‌آید.

در ادامه این دو بیت شعر در داخل ضریح شعری به خط نستعلیق کتابت شده است که دور تا دور سقف ضریح را از داخل پر کرده است و احتمال می‌رود نظم ابیات اول آن به شرح زیر باشد:

قبول حضرت داور شد این ضریح مطهر
ز جمع شیعه مضطر بیور موسی جعفر
حروف اول اسماء نظر گیر و نظر کن
که گوشه نظری شد ز سبط پیغمبر
دعا که بار الها بحق عترت طه
بنوش بر همه آنان رحیق ساقی کوثر
بپوش بر همه آنان لباس عزت و نصرت ببخش بر همه
آنان نعیم خلعت و نور

با توجه به مصرع اول بیت دوم (حروف اول اسماء نظر گیر و نظر کن)، کلیدی را در پیدا کردن رموز اسماء الهی بیان نموده است و نشان از آن دارد که شخص امام رضاع) به مرحوم حافظیان عنایتی داشته است، که در ادامه توضیح داده می‌شود.

در وسط سقف ضریح از داخل، آیه «و لله الاسماء الحسنی فدعوه بها» (اعراف: ۸۰) قرار گرفته است. این کتیبه به خط ثلث کتابت شده که در اطراف آن نیز اسماء الهی به خط ثلث کتابت شده است. این اسماء در دو کادر مجزا کتابت شده است (تصویر ۷ الف و ب) بدین گونه که در اطراف آیه «و لله الاسماء الحسنی فدعوه بها» ۵۶ نام آورده شده که کتیبه از (الصادق) شروع و به (الهادی) ختم می‌شود. در اطراف آن یک ردیف دیگر از اسماء آورده شده که از «الاول» شروع و به «الصابر» ختم می‌شود و رمز نهفته در آن، این است که «هرگاه حروف اول کتیبه پنجاه و شش اسمی را بنویسید و مکررات آن را حذف نمایید عبارت «صراط علی حق نمسکه» به دست می‌آید و چنانچه مشهور است اگر حروف مقطعه قرآن در کنار دیگری قرار گیرند و مکررات آنها حذف شود نیز همین عبارت استخراج می‌شود» (طلایی، ۱۳۸۷: ۱۶۲؛ تصاویر ۸ و ۹). در رابطه با اسماء الهی بحث‌ها و بررسی‌های فراوان صورت گرفته شده است که مهمترین آن «در روایاتی که از پیامبر (ص) و ائمه اهل بیت (ع)

تصویر ۱۱. نمایش تفاوت‌های ضریح شیر و شکر در زمان قبل و بعد از مرمت. اسلیمی‌های بالای سقف افزوده شده است و پرتاووسی‌ها و گلدان‌ها کاملاً برداشته شده و نقوش اسلیمی مشبک جای آن را گرفته است اما قبة فیروزه‌نشان در جای خود هست. مأخذ تصویر سمت راست: موزه آستان قدس رضوی؛ مأخذ تصویر سمت چپ: مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، شماره سند ۲۹۷۲۵ می‌باشد.

تصویر ۱۲. تاج ضریح شیر و شکر قبل و پس از مرمت. مأخذ تصویر سمت چپ: مدیریت اسناد و مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی به شماره سند ۳۱۱۰۶. مأخذ تصویر سمت راست: موزه آستان قدس رضوی

گونگون در کتابش از خود یاد کرده است، و در بیانات اولیاء دینش به نامهای بیشتری که به هزار نام بالغ می‌شود برخورد می‌کنیم. بدیهی است همه اینها اسم است، و یک معنی اسم، علامت و نشانه است، همه اینها نشانه‌هایی از ذات پاک او می‌باشد، و تمام این خطوط به یک نقطه منتهی می‌گردد، و به هیچ وجه از توحید ذات و صفات او نمی‌کاهد» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۲: ۳۲۵).

کتیبه دیگری که در زیر اسماء الهی آمده آیه ۳۵ سوره نور است: «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِ كَمَشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحُ الْمِصْبَاحِ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُّورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» که کتیبه به صورت مادر و فرزند کتابت شده است یعنی کتیبه هم دارای متن با خط ثلث جلی است و هم خط کوفی (تصویر ۱۰). این آیه یکی از آیاتی است که در مصنوعات هنر اسلامی به‌وفور از آن استفاده شده است، از جمله قندیل‌هایی که در اکثر موارد بر بالای ضریح‌ها و یا در محراب نماز قرار می‌گیرند. در تفسیر این آیه نیز بیانات متفاوتی ایراد شده است که به صورت مختصر عنوان می‌شود: ترجمه آن به صورت «خداوند نور آسمانها و زمین است مثل نور خداوند همانند چراغدانی است که در آن چراغی (پر فروغ) باشد، آن چراغ در حبابی قرار گیرد، حبابی شفاف و درخشنده همچون یک ستاره فروزان، این چراغ با روغنی افروخته می‌شود که از درخت پربرکت زیتونی گرفته شده که نه شرقی است و نه غربی (روغنش آن چنان صاف و خالص است که) نزدیک است بدون تماس با آتش شعله‌ور شود نوری است بر

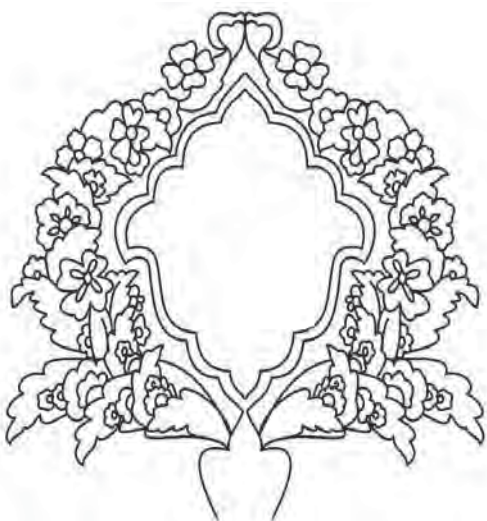
به ما رسیده و کرار این مطلب دیده می‌شود که خداوند دارای ۹۹ اسم است که هر کس او را به این نامها بخواند، دعایش مستجاب و هر که آنها را شماره کند اهل بهشت است. . .» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۷: ۲۵) که مرحوم حافظیان تعدادی از آن اسماء را بر اساس علم اعداد و حروف در کنار یکدیگر آورده است.

از آنجایی که در منابع مکتوب مربوط به زندگانی سیدابوالحسن حافظیان آورده شده است ایشان به علم اعداد و حروف واقف بودند و با قرآن و آیات آن آشنایی داشته‌اند. بررسی آیات و سوره‌های منتخب بر روی ضریح با توجه به درون مایه آنها بوده است، به همین منظور تحلیل مفاهیم این آیات مورد بررسی قرار گرفته که به شرح زیر است:

آیه «و الله الاسماء الحسنی فدعوه بها»: در ترجمه این قسمت از آیه آمده است: «و برای خدا، نامهای نیک است خدا را به آن (نامها) بخوانید» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۱۷۴) و در تفسیر نمونه آمده است: «اصولاً خدا را با یک نام نمی‌توان خواند، و نمی‌توان شناخت، بلکه نامهای او باید همچون صفاتش بی پایان باشد، تا بتواند بیانگر آن ذات شود، ولی از آنجا که الفاظ ما، مانند همه چیزمان، محدود است نمی‌توانیم جز نامهای محدودی برای او پیدا کنیم و لذا معرفت و شناخت ما هم هرچه باشد محدود است، حتی پیامبر (ص) با آن وسعت روح می‌فرماید: «ما عرفناک حق معرفتک» (که این فرموده پیامبر نیز به صورت کتیبه به همراه تاریخ ضریح بر سقف کتابت شده است)، ولی این دلیل بر آن نیست که به اندازه عقل و درایت خویش او را شناسیم، به خصوص که او خودش در شناخت ذاتش به ما کمک بسیار فرموده و با نامهای

تصویر ۱۳. کتیبه ردیف اول ضریح شیر و شکر. کل سوره یس به خط استاد حبیب الله فضائلی به خط ثلث کتابت شده است. مأخذ: نگارندگان

تصویر ۱۵. طرح خطی قاب سرتنج، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۱۴. قاب‌های سر تنج که نام چاهه معصوم در آنها کتابت شده است. قاب بالا مربوط به نام امام محمد الجواد(ع) است. کاتب شیخ احمد زنجانی معصومی. مأخذ: اداره مرمت آستان قدس رضوی.

میان آنها اسماء الهی کتابت شده بوده است و در کنار هر پرتاووسی یک گلدان قرار داشته است، اما پس از مرمت ضریح این قسمت کاملاً تغییر کرده و به صورت اسلیمی‌های مشبک فلزی که نام الله در میان آنها قرار گرفته تبدیل شده است (تصویر ۱۲). این تغییر به صورتی است که نام الله در میان است و در اطراف آن برگ‌های کنگری و لوتوس قرار دارد؛ از آنها شاخه‌ای اسلیمی خارج شده است و با به هم رسیدن این شاخه‌ها حالت محرابی را ایجاد کرده که نام (الله) را محاط کرده است (تصویر ۱۲ سمت چپ).

اما ترتیب قرار گرفتن چهل و چهار اسم خداوند در ۴۴ برگ نقره ملمع به طلا که قبل از مرمت ضریح به عنوان تاج بر لبه ضریح قرار داشته دارای حسابی منظم بوده، به نحوی که از حروف اول این ۴۴ اسم، دوازده اسم دی‌گر خداوند به شرح کامل در جدول شماره ۱ آورده شده است.

فراز نوری و خدا هر کس را بخواهد به نور خود هدایت می‌کند، و خداوند به هر چیزی داناست» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۲۵۴) ذکر شده است و تمامی اجزاء این آیه به روشنی، هدایت انسان توسط خداوند را تعیین می‌نماید و خداوند جهت درک بهتر بندگانش خود را به صورت نور معرفی نموده است که به قلب مومنان نفوذ می‌کند. این آیه خود روشنگر هدایت خداوند بر بندگان است. کتیبه شعر نستعلیقی که ذکر آن رفت در زیر این کتیبه قرار گرفته است.

تاج ضریح

در مورد تاج ضریح باید اذعان داشت تغییر تاج ضریح از نقشی به نقش دیگر نبوده است بلکه قطعه‌هایی برداشته شده است و قطعه‌هایی با نقوش جدید به آن اضافه شده است (تصویر ۱۱). بر اساس تصاویر سیاه و سفید قدیم در قسمت تاج ضریح ۴۴ پرتاووسی قرار داشته که در

تصویر ۱۶. کتیبه ردیف دوم ضریح شیر و شکر، شامل تمامی سوره انسان که بر ورق نقره کار شده است. زمینه این کتیبه مملو از شاخ و برگ ختایی به همراه گل است. مأخذ: اداره موزه آستان قدس رضوی.

جدول ۱. اسماء به کار رفته در ۴۴ برگ نقره ملمع ضریح شیر و شکر. مأخذ: طلائی، ۱۳۸۷: ۱۶۳

اسماء نوشته شده	اسماء به دست آمده
الله، الوهاب، اللطیف	اول
الفجار، الفتاح، الواحد، الرزاق	غفور
الحی، القیوم	حق
الحکیم، الکریم، المحیی	حکم
الصمد، الباسط، الولی، الرفیع	صبور
المغنی، القریب، التواب، الدافع، الرحیم	مقتدر
الرافع، الحمید، المعجذ، النور	رحمان
الملک، النافع، العظیم، المنتقم	منعم
الشهید، الکبیر، الوکیل، الرب	شکور
المهیم، الصانع، الواحد، الرقیب	مصور
الجلیل، البصیر، الآخر، الرؤف	جبار
العلیم، الفرد، الودود	عفو

شکل بوده که «ابتدا کتیبه‌ها توسط خطاط بر روی کاغذ نگاشته و سپس زرگر توسط فن گرده برداشتن با گردۀ لاجورد، آن را بر روی ورقه طلائی پهن شده روی قاب حاوی قیر و خاکستر منتقل کرده است. در مرحله بعد، با استفاده از مجموعه متنوعی از ده‌ها قلم حکاکی می‌کنند و با کوبیدن زمینۀ اثر برجسته‌کاری خطوط انجام شده است» (پروندۀ علمی اشیاء موزه آستان قدس رضوی موجود در اداره پژوهش و معرفی آثار در سال ۱۳۹۲). در تفسیر این سوره که به قلب قرآن معروف است آورده‌اند که: «غرض این سوره بیان اصول سه‌گانه دین است، چیزی که هست نخست از مسئله نبوت شروع کرده، حال مردم را در قبول و رد دعوت انبیا بیان می‌کند، و می‌فرماید که: نتیجۀ دعوت حق انبیا احیای مردم است، و اینکه آنان در راه سعادت واقع شوند و حجت را بر مخالفین تمام کند، و به عبارت دیگر تکمیل هر دو دستۀ مردم است، عده‌ای را در طریق سعادت، و جمعی را در طریق شقاوت. آن گاه این سوره بعد از بیان مسأله نبوت، منتقل می‌شود به مسئله توحید، و آیاتی چند از نشانه‌های وحدانیت خدا را برمی‌شمارد، و سپس به مسأله معاد منتقل شده، زنده شدن مردم را در قیامت برای گرفتن جزا، و جداسازی مجرمین از متقین را بیان نموده سپس سرانجام حال هر یک از این دو طایفه را توصیف می‌کند. در آخر دوباره به همان مطلبی که آغاز کرده بود برگشته خلاصه‌ای از اصول سه‌گانه را بیان و بر آنها استدلال می‌کند و سوره را ختم می‌نماید» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۷: ۸۹). در روایات آمده است: مأمون از حضرت رضا (ع) سوال کرد: آیا درباره آل رسول در آیات قرآنی دلیلی هست آشکارتر از آیه «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا»؟ امام فرمود: بلی مرا خبر ده از آیه مبارکه «یس وَالْقُرْآنُ الْحَكِيمُ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» مراد از کلمه «یس» کی است. مأمون خلیفه گفت: علما گفته‌اند که مراد از کلمه «یس» محمد (ص) و کسی نیز در آن شک و تردید ندارد. امام فرمود: به‌درستی که پروردگار به رسول و به آل او فضیلت مقرر فرموده که هرگز کسی آن فضل را درک ننموده جز آنکه آنرا تعقل نموده و یافته است و پروردگار به آن هیچیک از رسولان سلام اعلام نفرموده است و فرمود «سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ ۲ وَقَالَ سَلَامٌ عَلَى إِبْرَاهِيمَ ۳ وَقَالَ سَلَامٌ عَلَى مُوسَى وَ هَارُونَ ۴» و سلام نفرموده به جمله «سلام علی آل نوح» و نفرموده «سلام علی آل ابراهیم» و نفرمود «سلام علی آل موسی و هرون» بلکه فرمود «سلام علی آل یس» یعنی علی آل محمد «حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ق، ج ۱۳: ۱۵۶). سلام علی آل یس بر سنگ قبر کنونی امام رضا (ع) کتابت شده است و همانا این سلام سلامی بر خاندان رسول خداست که با توجه به تفسیر این سوره اهمیت آن روشن می‌گردد و دلیل کتابت این سوره

کتیبه ردیف اول ضریح

در کتیبه ردیف اول ضریح، کل سوره یس به خط ثلث استاد حبیب‌الله فضائلی کتابت شده است. کتیبه از جهت قبله، پنجره نام‌گذاری شده به نام محمد مصطفی (ص) با بسم‌الله شروع شده و تا انتهای آیه ۲۷ ادامه دارد (تصویر ۱۳). در قسمت بالای سر امام سوره یس از ابتدای آیه ۲۸ شروع شده است تا انتهای آیه ۴۲ و سمت مقابل قبله سوره از آیه ۴۳ شروع شده است و انتهای آن آیه ۶۷ است و در جهت زیر پای امام رضا آیات ۶۸ تا انتهای سوره یس کتابت شده است. کتیبه بر ورق طلا در زمینه‌ای بدون هیچ گونه تزئین گیاهی (به صورت ختایی) کتابت شده اما خود کتیبه پر و بدون فضای خالی است، کتابت این خط ثلث بر روی دو خط کرسی صورت گرفته است.

نگارش خط و قلمزنی روی فلز هر دو در این اثر بسیار ماهرانه انجام شده است. نحوه اجرای اثر به این

۱. احزاب ۵۶
۲. صافات ۷۹
۳. صافات ۱۰۹
۴. صافات ۱۲۰

تصویر ۱۸. طرح خطی نقوش اطراف قاب‌های بیضی حاوی کتیبه
احادیث ضریح شیر و شکر. مأخذ: همان.

تصویر ۱۷. طرح ختایی به همراه گل کار شده بر زمینه کتیبه ردیف
دوم ضریح شیر و شکر. مأخذ: نگارندگان.

بر این ضریح و ضریح‌های دیگر تأکید آن بر اصول سه
گانه دین اسلام و اهمیت رسول خدا و خاندان مطهرش در
میان آیات قرآن است. لازم به ذکر است که تاریخ ۱۳۷۹
در انتهای کتیبه سوره یس آورده شده است.

پیشانی ضریح

قسمت پیشانی ضریح‌ها همواره با تزئینات همراه است.
این تزئینات می‌تواند از نوع تزئینات ختایی و اسلیمی
باشد و یا برگرفته از تزئینات فرنگی باشد. در ضریح شیر
و شکر امام رضا (ع) نوع تزئینات به‌کاررفته در قسمت
پیشانی تزئینات فرنگی به همراه قاب‌های سرترنج مانند
است. در این قاب‌ها اسامی چهارده معصوم به خط ثلث
کتابت شده است که اثر استاد احمد زنجانی معصومی
است. نقوش طراحی‌شده در قسمت پیشانی شبیه به
یکدیگر نیستند که البته احتمال می‌رود این امر به دلیل
مرمت‌های صورت‌گرفته باشد (تصویر ۱۴).

کتیبه ردیف دوم ضریح

همانطور که در طرح خطی این قاب مشاهده می‌شود
اطراف این ترنج‌ها مملو از گل‌های چهارپر و برگ‌های
کنگری و غنچه برگ است (تصویر ۱۵).

در ردیف دوم ضریح شیر و شکر کل سوره انسان به
خط ثلث کتابت شده که این کتیبه نیز به قلم احمد زنجانی
معصومی انجام شده است (تصویر ۱۶). در زمینه این
کتیبه که بر ورق نقره کتابت شده تزئینات ختایی وجود
دارد (تصویر ۱۷). در این ترکیب‌بندی نقوش ختایی به
صورت مارپیچ در بین خط ثلث حرکت می‌کند و فضای
مابین خط را پر می‌کند. خط ثلث کتابت‌شده در این کتیبه
نیز دارای دو خط کرسی است. نحوه ساخت این نوع
کتیبه‌ها بر ورق طلا و نقره در قسمت کتیبه ردیف اول
آمده است.

سوره انسان که با نام دهر هم شناخته شده است
دارای ۳۱ آیه است. در بیان آیه اول تا ۲۲ این سوره آمده
است: «این سوره در آغاز، خلقت انسان را بعد از آنکه
نامی از او در میان نبود خاطر نشان می‌سازد، و سپس
می‌فرماید که خدای تعالی او را به راهی که تنها راه اوست
هدایت کرد، حال یا این انسان شکر هدایتش را می‌گذارد، و
یا کفران می‌کند. آن گاه می‌فرماید برای کافران انواعی از

تصویر ۱۹. کتیبه‌های داخل قاب بیضی ضریح شیر و شکر که به
خط ثلث کتابت شده است. مأخذ: تصویر سمت راست مربوط به موزه
آستان قدس رضوی و تصویر سمت چپ مربوط به اداره مرمت
آستان قدس رضوی.

عذاب و برای ابرار الوانی از نعمت آماده کرده، و اوصاف
آن نعمت‌ها را در طی هجده آیه شرح می‌دهد، و همین
دلیل است بر اینکه مقصود اصلی هم بیان همین جهت
بوده. و پس از بیان اوصاف آن نعمت، روی سخن را
به رسول گرامی خود نموده می‌فرماید: قرآن نازل شده
از ناحیه اوست، و مایه تذکر بشر است، پس باید که در
برابر حکم پروردگار خود صابر باشد، و هوا و هوس‌های
کفار را پیروی نکند، و باید که پروردگار خود را صبح
و شام به یاد بیاورد و برای او شب‌ها به سجده بیفتد،
و شبی طولانی تسبیح گوید» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰:
۱۹۲). در بیان آیات ۲۳ تا ۳۱ این سوره اینگونه بحث
شده است: «بعد از آنکه خدای سبحان جزای ابرار را بیان
کرد و فرمود که در برابر صبری که در راه خدا کردند
چه پاداشها از نعیم مقیم ابدی و ملک عظیم برایشان تهیه
دیده، اینک در این فصل از سوره خطاب را متوجه رسول
گرامی خود نموده. او را امر می‌کند به اینکه باز هم در
برابر حکم پروردگارش صبر کند، و این گنهکاران کافر و
علاقه‌مندان به زندگی زودگذر دنیا را که از آخرت روی
گردانده به دنیا چسبیده‌اند اطاعت نکند، نه مشرکین را، و

تصویر شماره ۲۰. کتیبه‌های داخل قاب بیضی ضریح شیر و شکر که به خط ثلث کتابت شده است. مأخذ: تصویر سوم از سمت راست مربوط به موزه آستان قدس رضوی و سه تصویر دیگر مربوط به اداره مرمت آستان قدس رضوی است.

نسل او تا قائم مهدی که حق خدا را و هر حقی را می‌گیرد، او برای ماست زیرا که خدای عز و جل ما را حجت بر مقصرین و معاندین و مخالفین و ناامیدها و گناهکارها و ستمگرها از جمیع عالم، قرار داده است» (خانی و ریاضی، ۱۳۷۲، ج ۴: ۳۸۶-۳۸۷).

این امر روشن می‌سازد که سوره هل اتی نشانی از بر حق بودن امامت ائمه (ع) برای امامت را روشن می‌سازد به همین منظور این سوره در میان شیعیان برتری یافته و در مکان‌هایی مانند دیوار حرم‌های ائمه، بر روی انواع ضریح، دیوار مساجد و... کتابت می‌شود.

کتیبه قاب‌های بیضی شکل ضریح

در لچکی‌های مملو از نقوش ختایی^۱ قاب‌هایی بیضی شکلی موجود است که دارای کتیبه‌هایی به خط ثلث است این کتیبه‌ها در ترکیب بندی بیضی طراحی شده اند و از چند خط کرسی بهره برده است. اطراف این قاب‌ها مملو از گل و برگ است (تصویر ۱۸) که این نوع نقوش مربوط به بعد از مرمت است. در این قاب‌ها احادیث در شان امام رضا (ع) و زیارت آن امام کتابت شده است که از مجموع دو یا سه قاب یک حدیث استخراج می‌شود. این قاب‌ها در مجموع ۱۸ عدد می‌باشند که یکی از آنها بعد از مرمتی که در دوره انقلاب اسلامی صورت گرفته است تغییر کرده و تاریخ مرمت بر آن وارد است. در جابجایی که ضریح از قبر شریف حضرت به موزه آستان داشته است این قاب‌ها در جای خود قرار نمی‌گیرند و پس از مطالعه به این مهم دست یافته شد که تعدادی از آنها قبل و بعد از یکدیگر، به اشتباه نصب شده است که با وجود این امر، به درستی نمی‌توان گفت کدام حدیث در کدام ضلع ضریح قرار داشته است البته لازم به ذکر است که تعدادی از این کتیبه‌ها به علت از بین رفتن و یا نبودن تصویر مناسب از آنها قابل خواندن نبوده است (تصاویر ۱۹ الی ۲۳)، اما با توجه به این موارد سعی شده است که متن این قاب‌ها استخراج شده و معرفی گردد.

متن کتیبه تصویر ۱۹: قال رسول الله صلی الله علیه و

نه سایر کفار را، و نه منافقین و هواپرستان را، و اینکه همواره به یاد نام پروردگارش باشد و برای او سجده کند و مستمرا او را تسبیح گوید، آن گاه همین فرمان را برای همه امت عمومیت داده، می‌فرماید: «إِنَّ هَذِهِ تَذَكْرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَيَّ رَبِّهِ سَبِيلًا» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۲۲۵). در روایت‌های مختلف از محققان علوم اسلامی آورده شده است که سوره انسان در شان اهل بیت (ع) نازل شده است. (نک. طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۲۶: ۱۴۳-۱۴۴ و مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۵: ۳۴۴ و طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۲۶: ۱۴۵). در کتاب ترجمه بیان السعادة فی مقامات العبادة در مقام تفسیر این سوره از زبان حضرت رسول (ص) آمده است:

«ای مردم، خداوند دین شما را با امامت علی (ع) کامل کرد، پس هر کس که به او و به جانشین او از فرزندان من از صلب علی (ع) تا روز قیامت و حضور در برابر خدای تعالی اقتدا نکند اعمالش تباه شده، در آتش جاوید خواهد بود و عذاب او تخفیف داده نمی‌شود و مهلتی برایش نیست. ای مردم این علی (ع) است یاری‌کننده‌ترین شما بر من و سزاوارترین شما به من و نزدیکترین شما به سوی من و عزیزترین شما بر من است، و خدای تعالی و من از او راضی هستیم و آیه رضایت خدای نازل نشد، مگر اینکه علی (ع) در آن آیه است، و خداوند مؤمنین را خطاب نکرد مگر اینکه به علی ابتدا کرد. و در قرآن آیه مدحی نازل نشد مگر اینکه علی (ع) در آن بود، و خداوند شهادت به بهشت در هل اتی علی الإنسان نداد مگر برای علی (ع)، و این سوره را در باره غیر علی (ع) نازل نکرد، و با آن غیر علی (ع) را مدح ننمود. ای گروه مردم، علی (ع) یاری‌کننده دین خداست و دفاع‌کننده، از رسول خدا و خدا ترس و پاک و هدایت‌کننده و هدایت شده است، و نبی شما بهترین پیامبران و وصی شما بهترین وصی‌ها، و فرزندان شما بهترین اوصیا هستند. ای مردم ذریه هر پیامبر از صلب همان پیامبر است، ولی ذریه من از صلب علی (ع) است... ای مردم نور از جانب خدای عز و جل در من است، سپس در علی (ع) داخل شده است، سپس در

۱. با توجه به گستردگی و تنوع نقوش ضریح شیر و شکر امام رضا (ع)، این مطالعه در مقاله‌ای دیگر ارائه گردیده است.

آن سرزمین به حال غربت او را دفن نمایند - هر که او را زیارت کند در حالیکه به حق او عارف باشد پروردگار تعالی به آن زائر عطا فرماید مزد و ثواب آنهایی که پیش از فتح مکه در راه خدا جان و مال خود را بذل کردند). این حدیث از امام جعفر صادق بوده است که از منابع آن کتاب عیون الاخبار الرضا (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ۲۵۵) و کتاب بحار الانوار (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۹، ۲۳) است و همچنان در مقام زیارت امام رضاع) ذکر شده است.

متن کتیبه تصویر ۲۱: این بین جبلی طوس قبضه قبضت من الجنة من دخلها کان آمنا یوم القیامة من النار (میان دو کوه طوس قبضه زمینی است که از بهشت گرفته شده است هر کس که به آن سرزمین درآید، بروز قیامت از آتش ایمن است). این حدیث نیز در کتاب‌های زیادی آورده شده است که نمونه‌ای از آن در کتاب عیون الاخبار الرضا (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ۲۵۶) و کتاب بحار الانوار (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۹، ۳۷) آورده شده است. **متن کتیبه تصویر ۲۲:** قال رضا علیه السلام من زارنی علی بعد داری و مزاری اتیته یوم القیامة فی ثلاثه مواطن حتی اخلصه من اهلها اذا تطایرت الکتب یمیناً و شمالاً و عند الصراط و عند المیزان رزقنا الله تعالی زیارته و عنه شفا. این حدیث از جانب خود امام رضا (ع) است که فرموده اند: (کسی که با دوری راه، خانه و مزارم را زیارت کند در عوض این کارش، روز قیامت در سه جا برای دستگیری نزد او خواهم آمد و او را از بیم گرفتاری در آن مکان‌های خطرناک قیامت رهایی خواهم بخشید. ۱. هنگامی که نامه‌های اعمال بندگان به راست و چپ پراکنده شوند به داد او خواهم رسید. ۲. در کنار پل صراط با او خواهم بود. ۳. هنگام سنجش اعمال تنه‌ایش نمی‌گذارم). این حدیث در کتاب وسائل الشیعه (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ۵۵۱) آورده شده است.

متن کتیبه تصویر ۲۳: امیرالمؤمنین علی علیه السلام

تصویر ۲۱. کتیبه‌های داخل قاب بیضی ضریح شیر و شکر که به خط ثلث کتابت شده است. مأخذ: همان.

آله و سلم: ستدفن بضعة منی بخراسان. مازارها مکروب الارفع الله کرته و لا مذنب الا غفر الله ذنوبه. «منقولست از جابر که حضرت امام محمد باقر صلوات الله علیه روایت فرمودند که از آبای خود صلوات الله علیهم که آن حضرت صلی الله علیه و آله فرمودند که عن قریب است که پاره از تن من مدفون خواهد شد در خراسان و هر مغموم حزینی که زیارت کند او را البته حق سبحانه و تعالی غم او را زایل کند و هر گناه کاری که او را زیارت کند البته حق جل و علا گناهان او را بیامزد» (مجلسی، ۱۴۱۴ق، ج ۸: ۵۵۴) که این حدیث بیان کننده فضیلت زیارت آن حضرت است.^۱

متن کتیبه تصویر ۲۰: یخرج رجل من ولد ابنی موسی اسمه اسم امیر المؤمنین (علیه السلام) فیدفن فی أرض طوس و هی بخراسان یقتل فیها بالسم فیدفن غریبا من زاره عارفا بحقه أعطاه الله عز و جل أجر من أنفق من قبل الفتح فتح مکه (از پسر من موسی پسری به من خواهم رسید که نامش موافق نام امیرالمؤمنین علیه السلام باشد و او را بسوی خراسان برند و به زهر شهید کنند و در

۱. منقولست از علی بن مهزیار که عرض نمودم به حضرت امام محمد تقی صلوات الله علیه که فدای تو گردم زیارت حضرت امام رضا صلوات الله علیه افضل است یا زیارت حضرت امام حسین صلوات الله علیه حضرت فرمودند که زیارت پدرم افضل است زیرا که حضرت امام حسین صلوات الله علیه را همه مردمان زیارت می‌کنند و پدرم را زیارت نمی‌کنند مگر خواص از شیعه. جمعی از مشایخ چنین می‌گفتند که مراد از خواص شیعه شیعه اثنی عشریست چون مصطلح علما آنست که شیعه کسی است که حضرت امیر المؤمنین صلوات الله علیه را خلیفه بلا فصل دانند. و بنا بر این سیزده فرقه باطله نیز ناخاند در شیعه، و هر که حضرت امام رضا را امام می‌داند بقیه ائمه را نیز امام می‌دانند پس چون شیعه ائنا عشری زیارت آن حضرت می‌کنند و بس، زیارت آن حضرت دلیل تشیع است (مجلسی، ۱۴۱۴ق، ج ۸: ۵۴۹).

تصویر ۲۲. کتیبه‌های داخل قاب بیضی ضریح شیر و شکر که به خط ثلث کتابت شده است. مأخذ: موزه آستان قدس رضوی.

تصویر ۲۵. کتیبه تعویض شده پس از مرمت در دوره جمهوری اسلامی - به خط نستعلیق. مأخذ: همان.

تصویر ۲۴. کتیبه‌های داخل قاب بیضی ضریح شیر و شکر که به خط ثلث کتابت شده است. مأخذ: همان.

تصویر ۲۳. کتیبه‌های داخل قاب بیضی ضریح شیر و شکر که به خط ثلث کتابت شده است. مأخذ: اداره مرمت آستان قدس رضوی.

نایب الامام خمینی مرمت گردید سنه ۱۴۰۰ هجری. این کتیبه به جای کتیبه تاریخ ساخت ضریح در دوره پهلوی نصب شده است. متن کتیبه قبل از مرمت اینگونه بوده است: «توفیق ساختمان و نصب این ضریح مظهر در عهد سلطنت شاهنشاه محمد رضا شاه پهلوی خلدالله ملکه حاصل شد سنه ۱۳۷۹» این کتیبه تنها کتیبه‌ای است که به خط نستعلیق کتابت شده است.

تعدادی از این قاب‌ها طلای اصل است که با وجود امضا و عددی بر روی طلاها عیار آن نمایان شده است. طلاها دارای عیار ۱۸ است و با وجود آرمی کوچک ساخت آنها را در دوره پهلوی روشن می‌سازد. امروزه تعدادی از این قاب‌ها طلا و تعدادی از جنس برنج است. تعدادی از آنها که در حال حاضر بر روی ضریح نصب است دارای کتیبه‌های مشابه هستند، در بعضی موارد کاملاً شبیه به یکدیگر و در بعضی دیگر کتیبه و نحوه نگارش آن تغییر کرده است. خود این موارد مشکلات متعددی اعم از عدم دسترسی به متن صحیح احادیث، تعداد احادیث و هم چنین نحوه کتابت احادیث را به همراه دارد.

سیقتل رجل من ولدی بأرض خراسان بالسم ظملاً، اسمی و اسم آیه اسم ابن عمران موسی علیه السلام، ألا فمن زاره فی غربته غفر الله ذنوبه ما تقدّم منها و ما تأخر و لو كانت مثل عدد النجوم و قطر الأمطار و ورق الأشجار (نعمان بن سعد از امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام روایت کرده است که فرمود: مردی از فرزندان من که نامش نام من، و نام پدرش نام پسر عمران موسی علیه السلام است، در سرزمین خراسان از راه ظلم بوسیله زهر کشته خواهد شد، آگاه باشید که هر کس او را در غربتش زیارت کند، خدای عز و جل گناهان گذشته قدیم و جدیدش را می‌آمرزد، اگر چه آن گناهان بمانند عدد ستارگان و قطره های باران و برگ درختان باشد). این حدیث در کتاب بحار الانوار (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۹، ۳۴) آورده شده است.

متن کتیبه تصویر ۲۴: روایات مستند من الصدوق و المفید و طوسی رحمهم الله. این کتیبه اشاره دارد به استفاده این احادیث از کتب بزرگانی که نام آنها ذکر شد. متن کتیبه تصویر ۲۵: بسمه تعالی سپاس خدای کاین ضریح مظهر در عهد ولایت رهبر انقلاب اسلامی ایران

تصویر ۲۶. کتیبه نقره در پایین ضریح شیر و شکر به متن این ضریح نقره و طلا در مدت دو سال و نیم بسعی و اهتمام سید ابوالحسن حافظیان ساخته و در نیمه شعبان ۱۳۷۹ هجری قمری نصب شد. سازنده حاجی محمد تقی ذوفن اصفهانی. مأخذ: اداره مرمت آثار آستان قدس رضوی.

کتیبه تاریخ ساخت ضریح
در پایین یکی از پنجره‌های ضریح نام حاجی محمد
تقی زوفن در ذیل کتیبه‌ای از نقره بدین شرح نوشته
شده است: «در زمان نیابت تولیت آقای محمد مهران،
این ضریح نقره و طلا در مدت دو سال و نیم بسعی و
اهتمام سید ابوالحسن حافظیان ساخته و در نیمه شعبان
۱۳۷۹ هجری قمری نصب شد. سازنده حاجی محمد تقی
زوفن اصفهانی» (مهران، ۱۳۳۹: ۱۳؛ تصویر ۲۶).

نتیجه

ضریح شیر و شکر امام رضا (ع) چهارمین ضریحی است که بر قبر شریف حضرت قرار گرفته است. این ضریح که در سال ۱۳۷۹ ق بر محل قبر قرار گرفته و در سال ۱۳۷۹ ه. ش. ضریح پنجم یا همان ضریح آفتاب جایگزین آن شد، دارای تزئینات و کتیبه‌های زیبایی است. هنر تزئین و ساخت آن توسط استاد محمد تقی زوفن انجام شده و انتخاب آیات، احادیث و اسماء الهی و چیدمان آنها در کنار یکدیگر توسط مرحوم ابوالحسن حافظیان صورت گرفته است. از آنجایی که این شخص عالم به علم اعداد و حروف بوده است در نظم چیدمان اسماء الهی ظرافت‌هایی به کار برده است. انتخاب سوره‌های یاسین و انسان به صورت کتیبه‌های ثلث بر بالای ضریح نشان از واقف بودن ایشان بر علوم دینی همچون شیعی دارد. در کتابت این کتیبه‌ها استاد حبیب الله فضایی و شیخ احمد زنجانی معصومی نقش داشته اند. بر روی لچکی‌های پنجره‌های ضریح قاب‌های بیضی شکلی قرار دارد که احادیثی در شأن زیارت امام رضاع)، شهادت ایشان و مکان شهادت ایشان به خط ثلث کتابت شده است. این ضریح که در چند مورد مرمت شده است در حال حاضر در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. قسمت‌هایی از این ضریح مانند تاج و لچکی‌ها در بعد از مرمت کاملاً تغییر کرده است. قسمت‌های دیگر مرمت شده است. انتخاب سوره‌های یاسین و انسان برای کتابت و قرار گیری بر ضریح نشان از آن دارد که مسولین ساخت ضریح با علم به درون مایه این سوره‌ها آنها را انتخاب کرده اند زیرا پس از مطالعه تفسیر این سوره‌های به این مهم دست یافته شد که این سوره‌ها در شأن اهل بیت (ع) نازل شده اند. انتخاب اسماء الهی نیز دارای رموزی است که نشان از استفاده علم اعداد و حروف را روشن می‌گرداند و می‌توان اعلام نمود که این ضریح تنها ضریحی است که در بطن خود از علوم اسلامی بهره برده است. زیارت امام رضاع) دارای فضایل زیادی است از این رو با توجه به احادیث موجود در باب این زیارت، مسولین ساخت ضریح این احادیث را بر روی خود ضریح کتابت کرده اند تا هر زائری با خواندن آنها به این مهم دست یابد به زیارت امام رئوفی آمده اند که از فضائل این زیارت پاک شدن از گناهان و دخول در بهشت است. ضریح شیر و شکر امام رضاع) یکی از شاخص‌ترین ضریح‌های ساخته شده در ایران است که همچنان می‌توان بر آن مطالعاتی صورت گیرد.

منابع و مأخذ

ابن بابویه، محمد بن علی. ۱۳۷۸ ق. *عیون أخبار الرضا علیه السلام*. ج ۲. مصحح مهدی لاجوردی. نشر جهان. حر عاملی، محمد بن حسن. ۱۴۰۹ ق.، *وسائل الشیعه*. مصحح مؤسسه آل البيت عليهم السلام. قم. مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
حسینی همدانی، سید محمد حسین. ۱۴۰۴ ق. *انوار درخشان*. ج ۱۳. تحقیق محمد باقر بهبودی. تهران: کتابفروشی لطفی.
خانی، رضا، ریاضی، حشمت الله. ۱۳۷۲. *ترجمه بیان السعاده*. ج ۴. تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه پیام‌نور.
خومحمدی خیرآبادی، سعید، خیر آبادی، محمد رضا. ۱۳۹۰. *ضریح دل، تاریخچه ضریح حضرت*

- علی بن موسی الرضا (ع). اردبیل. ناشر دبیرخانه ششمین جشنواره سراسری مدیحه سرایی، چاوشی خوانی، ابتهاال و تواشیح رضوی.
- زارعی، ابوالفضل. ۱۳۹۳. «خطاط کتیبه‌های ضریح چهارم حرم»، فصلنامه *آستان هنر* (هنرنامه آستان قدس رضوی)، پیش شماره ۹: صص ۱۰۸-۱۱۰.
- صالحی، اسراء، نعمتی بابایلو، علی و چیت‌سازیان، امیرحسین. ۱۳۹۲. «کتیبه‌های ضریح حضرت عباس (ع)، بررسی تطبیقی آیات با مبانی اعتقادی شیعه»، *دوفصلنامه علمی پژوهشی هنر اسلامی*، س ۹، ش ۱۸: صص ۹۹-۱۱۶.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. ۱۳۷۴. *ترجمه تفسیر المیزان*. ج ۱۷ و ۲۰. ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. ۱۳۶۰. *ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. ج ۲۶. ترجمه حسین نوری و محمد مفتح. تحقیق رضا ستوده. تهران: فراهانی.
- طلایی، زهرا. ۱۳۸۷. *دفتر اسناد*. ج ۴. مشهد. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- عطاردی، عزیزالله. ۱۳۷۱. *تاریخ آستان قدس رضوی*. ج ۱. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- قصابیان، محمد رضا. ۱۳۷۹. «تاریخچه ضریح مطهر امام رضا علیه السلام»، مشکوه. ش ۶۸ و ۶۹: صص ۲۳۳ - ۲۵۱.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی. ۱۴۰۳ ق. *بحار الأنوار*. ج ۹۹. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مجلسی، محمدتقی بن مقصود علی. ۱۴۱۴ ق. *لوامع صاحبقرانی مشهور به شرح فقیه*. ج ۸ و ۹۹. قم. مؤسسه اسماعیلیان.
- مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۳. *تفسیر نمونه*. ج ۷ و ۱۲. تهران: ناشر دار الکتب الإسلامیة.
- مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۴. *تفسیر نمونه*. ج ۱ و ۲۵. تهران: ناشر دار الکتب الإسلامیة.
- مهران، محمد. ۱۳۳۹. «ضریح جدید»، نشریه اطلاع‌رسانی و کتابداری (نامه آستان قدس). ش ۱: صص ۳-۱۹.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

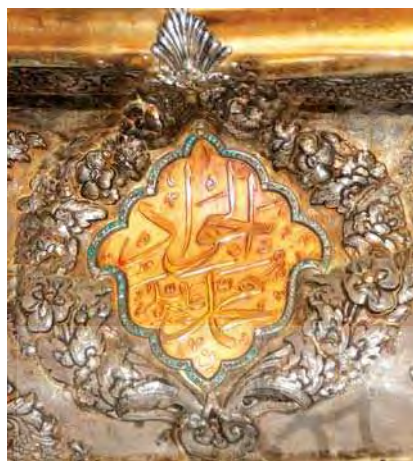
The Inscriptions of Shir o Shekar (Milk and Sugar) Zarih of Imam Reza from the Viewpoint of Theological Principles of Shia

Asra Salehi, M.A.in Art Research, Faculty of Architecture and Arts, University of Kashan, Kashan, Esfahan,Iran .

AbolghasemDadvar,Professor, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran .

Mehdi Maki Nezhad,Assistant Professor and Faculty Member of Art Academy, Tehran, Iran .

Received: 2015/7/18 Accepted: 2016/3/15

Zarih is an exclusive Shia structure, for which the ornagements and inscriptions are carefully selected based on the Shia beliefs. Shir o Shekar (Milk and Sugar) was the fourth zarih that was placed on the esteemed Mausoleum of Iama Reza (P.B.U.H.) on February 13, 1960 (mid of the month of Shaban). This zarih was designed by Mohammad TaghiZofan, and AbolhasanHafezian supervised its production, and researched for selection of the inscriptions of the zarih. The inscriptions of this zarih contain suras of Ya Sin, Al-Insan, divine names, hadiths describing Imam Reza's grandeur, and the names of the Fourteen Infallibles, mostly inscribed inthe beautiful script of Thuluth. Some changes have been made in the inscriptions, owing to the reformations of the zarih, so that some of the inscriptions have been replaced with metal arabesque forms, and some of the divine names were removed from the Zarih crown. However, other inscriptions have not borne so many changes.

In this paper, it is tried to explain Shir o Shekarzarih in details, as well as to mention the changes caused by the performed reformations. The question is whether there have been any specific reasons for selecting the inscriptions of the zarih, containing ayahs, divine names, and hadiths in attribute to Imam Reza's grandeur as well as Shia beliefs?

This paper is conducted using descriptive-analytical method, and the images and data were collected through field work and library research. The result showed that the texts inscribed on the zarih were based on the knowledge of the nature of the ayahs and hadiths, and the pilgrims make a relationship with the zarih, and especially the buried holder of it, both visually and spiritually.

Keywords: Inscription, Imam Reza'sZarih, ShiroShekar, Thuluth, AbolhasanHafezian, Mohammad TaghiZofan, Shia Art.